

**Буюк мутафаккирларнинг асарларида дидактик воситалар ёрдамида
маънавий-ахлоқий фазилатларни шакллантиришнинг механизмлари**

Жаксимов Исабай

Нукус давлат педагогика
институти ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада жаҳон цивилизациясига бебаҳо ҳисса қўшган, ўзларининг ўлмас асарлари билан мусулмон олами тарихи ва илм-маданияти, ахлоқий ривожига кучли таъсир қилган буюк мутафаккирлар асарлари масалалари муҳокама қилинади. Буюк мутафаккирлар ўз асарларида ёш авлодда иймон, виждон, ҳалоллик, поклик, меҳнатсеварлик сингари фазилатларни шакллантириш каби категориялик тушунчалар тафсифланади. Шунингдек, буюк мутафаккирлар фикрича, комил инсон сифатлари - билимлилик, ахлоқий поклик, яхши хулқ, маънавий етукликдан иборат эканлиги алоҳида ўрин тутади.

Калит сўзлар: жамият, илм, ахлоқ, маданият, маънавият, санъат, урф-одат, анъана, миллат, иймон, виждон, ҳалоллик, поклик, меҳнатсеварлик, қадрият, комил инсон, поклик, яхши хулқ

Ключевые слова: наука, мораль, культура, духовность, искусство, обычай, традиция, нация, вера, совесть, честность, чистота, трудолюбие, ценность, идеальный человек, чистота, хорошее поведение

Key words: society, science, morality, culture, spirituality, art, tradition, tradition, nation, faith, conscience, honesty, purity, hard work, value, perfect person, purity, good behavior

Жаҳон цивилизациясига бебаҳо ҳисса қўшган, ўзларининг ўлмас асарлари билан мусулмон олами тарихи ва илм-маданияти, ахлоқий ривожига кучли таъсир қилган Абу Наср Фаробий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа буюк мутафаккирлар ўз асарларида ёш авлодда иймон, виждон, ҳалоллик, поклик, меҳнатсеварлик сингари фазилатларни шакллантириш ғоясини илгари сурганлар.

Буюк мутафаккир Абу Райҳон Берунийнинг фикрича, комил инсон сифатлари - билимлилик, ахлоқий поклик, яхши хулқ, маънавий етукликдан иборат. Инсон исталган нарсага меҳнат сарфлаш, билим орқали эришади. “Оқил (шахс) мамнуниятни доимий маънавий ишлардангина олади, нодон эса ҳақиқий бойлик нима эканлигини билмайди, ўз нигоҳини ер юзидаги хилма- хил безаклар билан безатилган фақат ҳайвонларнигина қувонтира оладиган томонга қаратади” Илм-фанга интилиш инсоннинг энг олий маънавий ҳаракатларидандир. Чунки, илм одамни маънавий юксакликка кўтаради, жамият равнақининг асосий омили бўлиб хизмат қилади.

Ўсиб келаётган авлоднинг ҳар томонлама баркамол бўлишини таъминлаш учун ўқитишнинг таълимий, ривожлантирувчи ва тарбиявий мақсадлари бирлигини кучайтириш зарурдир. Беруний «Ҳиндистон» китобининг еттинчи бобида маърифат ва билимдонлик даражаси, кишиларнинг му лоҳаза юритиш ҳолати тўғрисида фикр билдиради. Бобдан ўри олган бир ҳикояда олим шундай воқеани баён этади. Бир устоз ўз шогирдлари билан қоронғи кечада йўл босиб борар эди. Улар йўл бўйида тик турган бир королтикга луч келдилар.

Устоз шогирдларидан унинг нима эканини айтишни талаб этади. Шогирдларидан бири билмайман деб, иккинчиси билмайман ва билишга қудратим етмайди, деб жавоб беради. Учинчиси тонг ёришса, маълум бўлади, кўрқинчли нарса бўлса, тонг ёришиши билан йўқолиб кетади. Кўрқинчли нарса бўлмаса, аҳволи бизга равшан бўлади, деб жавоб қилди.

Беруний уч шогирднинг аҳволини, қобилиятини уларнинг жавобларидан билиб олади; олимга биринчи шогирднинг илмсизлиги, иккинчисини ишни кейинга суриши, учинчиси эса илмсиз бўлса ҳам, маърифатга интилиши намоён бўлади. Шу туфайли Беруний унинг жавобини маъқуллайди. Бу шогирд королтинга бориб, бир-бирига чирмашиб кетган қовоқ палагини кўради, королтин жонсиз нарса эканига ишонади, бирор ихота эмасмикан деб шубҳаланди-да, тегиб юборди. Королтин ағнади. Шунда шо-гирд унинг ихота зкакига тўла ишонди. Барча кўрган, билганлари ҳақида устози Берунийга хабар қилди ва унинг қаршисида эътибор қозонди.

Демак, ҳар бир нарсаки аниқ, синчиклаб ўрганиш, билиш, бундан сўнггина бир хулосага келиш керак. Беруний бу ишда тажрибага асосланишни алоҳида уқтиради, нодонлик, эринчоқлик, илмсизликни танқид қилади. Беруний кишилар ҳаётидаги ёмонликни қоралайди.

Унинг фикрича, бу иллатнинг йўқотишнинг асосий йўли унинг илдизларини топиш ва кесиб ташлашдир. Ёмонликнинг шохобчалари кўп, аммо уларнинг асоси уч нар-са: таъма, ғазаб ва илмсизликдир. Агарда бу асослар қиркиб ташланса, . шохобчалар қуриydi. Бу асосларнинг негизи зса иштаҳа ва ғазабдир. Иштаҳа инсонга энг кучли ва энг ҳалокатли душман бўлиб, инсонни ов-қатларки тановул қилиш лаззати ўч олиш завқи билан алдайдилар.

Олимларнинг тушунтиришича, бу иллатлар, ранж ва гуноҳга олиб келади. Уларнинг таъсирига берилиб кетган киши инсонийлик қиёфасини йўқотади. Беруний бундай кишларни йиртқичга, тўрт оёқли ҳайвон, ҳаттоки шайтон ва иблис ҳисоблайди.

Беруний ростгўйлик, тўғри сўзликни улуғлайди, ёлғончиликни одамлар ўртасига ннзо солувчи иллат сифатида қоралайди. Олимнинг уқтиришича, бирор киши келтирган хабарни кўз билан кўриш, билиш, у ҳақда аниқ тасаввурга эга бўлиш керак,-деган фикрларни илгари суради.

Беруний мамлакатнинг ободонлиги илм-фаннинг равнақига юоғлиқ бўлса, ёшларнинг бахт-саодати ва камолотини унинг билими ва маърифатига боғлиқ деб билади ва ёшларни илм-маърифатга чорлайди:”Илм даргоҳига кирар экансан,қалбинг кишини оздирувчи иллатлардан, одамни кўр қилиб қўядиган ҳолатлардан, чунончи, қотиб қолган урф-одатлардан, ҳирсдан, рақобатдан, очкўлликни қули бўлишдан озод бўлмоғи даркор”.

Берунийнинг фикрича, ёшлар касб-ҳунар ва иш тажрибанинг ибтидосига эга бўлганларидан кейин,уларни аста-секин эгаллашда юқорилай борадилар ва назарий билимларини мантиқий фикрлаш йўлида ишлатишга 52 одатланадилар. Шу тартиба болаларга илмларни ўргатиш йўли билан улар то камолга етгунча таълим-тарбия қилинади. Бундан асосий кўзланган мақсад саводсизликка барҳам беришдир.

Мутафаккир ёшларга билим бериш, уларни хат-саводли қилиш ҳақида гапирар экан, бу ўринда ўининг “Ҳиндистон” асарида қоғознинг пайдо бўлиши, ёзувнинг вужудга келиши, ёзувнинг ўзига хос хусусияти ва белгилари,ўқув қуроллари, ҳар бир халқда таълим бериш ва ўқитишнинг ўз тизими ҳақида ҳам батафсил маълумот беради.

Беруний маърифий-дидактик қарашларида илм эгаллашда ёдлатиш эмас, балки пухта тушуниб олишни асос деб билди. Олимнинг фикрича, ким нимага

нимага кучлироқ интилса, ана шу нарсага кўпроқ эришади ва бу чинакам қониқишдир.

Илгари билмаган нарсани билиб олганда ҳам кишининг қалбида шундай ҳолат вужудга келади. Беруний ёшларга билим бериш билан уларни нодонликдан холи этиш учун курашар экан “...билимлилик орқали нодонлик кўтарилади, азоб-уқубат бўлган шак-шубҳа ўрнига илм натижасида аниқлик киради”- деб ёзади.

Берунийнинг маърифий-педагогик қарашларида таълим билан тарбия бирлиги масалалари муҳим ўрин тутаяди. Мутафаккир илмни бўлиш, яхши инсон бўлиш осон эмаслиги ва бу эса фақат чидам билас қилинган меҳнат маҳсули эканлигини таъкидлаб: “Дарёларнинг доимо денгизга қуйилиши унинг сувига таъсир кўрсатмаганидек, амал ва лаззат – ҳақиқий илм олувчига таъсир кўрсата олмаслиги керак”- дейди.

Умуман, Абу Райҳон Беруний илм-фаннинг буюк ҳомийси ва мухлиси сифатида мамлакатнинг ободончилиги илм-фаннинг гуллашида, одамнинг бахти эса унинг билим ва маърифатида деб билди. Яратган асарларида у таълим-тарбияга доир шеър ва ҳикоялардан мисоллар келтириб, улар орқали ҳар бир инсон ўз қалбининг фармойишига кўра хайр-эзгуликка интилиши, сунъий обрў, шуҳрат қозониш учун муравват ва шарофат кўрсатмаслиги кераклигини таъкидлайди.

Масалан, Фаробий фозил шаҳар кишилар ва Навоий комил инсон қадриятлари, А. Авлоний эса яхши ва ёмон ҳулқлар тизимини ташкил қиладиган қадрият шаклларини ўзаро алоқадорликда изоҳланганлар. Қадриятлар муаммосининг педагогик-тарихий таҳлили заминимизда яратилган қадимги нақллар, ривоятлар, афсона, хикоя, дostonларга, яъни халқ оғзаки ижоди намуналарига бориб тақалади.

Халқ оғзаки ижодида кўпроқ умумбашарий ва умуминсоний қадриятларга эътибор берилган, уларнинг моҳияти, мазмуни турлича талқин қилинган. Спитамен, Алпомиш, Тўмарис ва Широқ тўғрисидаги дostonларда ватанпарварлик, халқ ва юрт озодлиги учун фидойилик руҳи бадиий тасвирланган.

Қадимги одамлар борлиқ тўғрисида ўйлаганларида, афсона, хикоя ёки дostonлар сўйлаганларида оламнинг қадри, унинг чексизлиги, коинот ва одамзот алоқалари, инсон умрининг маъноси, мазмуни ҳақида ҳамда инсоний фазилатлар, ботирлик, оқиллик, хокисорлик, яхшилик, вафодорлик, ватанпарварлик

кабиларни улуғлаб кадрият даражасига кўтарганлар, хатто уларнинг баъзиларини илоҳийлаштирганлар.

Она Ватанни севиш уни ардоқлаш ва ҳимоя қилиш туйғуси бугун ёки кеча юзага келган эмас. У инсоният тарихи каби қадимий, муқаддас туйғудир. Бу қадимийликнинг ғоявий эстетик иродаси халқ кўшиқлари, афсона ва дostonларда ўзининг ўчмас муҳрини қолдирган. Улар кишиларни ўша фидойиликлар руҳида тарбиялаб, ватанпарварликни авлоддан-авлодга муқаддас мерос сифатида етказди.

Тарихий маълумотларга қараганда, ҳозирги Ўрта Осиё халқларининг ота-боболари ўз эрklarини ҳимоя қилиб, чет эл босқинчларига қарши курашганлар ва бу жанговор кураш табиий равишда уларнинг оғзаки бадиий ижодиётларида ўз аксини топган. Халқнинг кўп асрлик ҳаётий тажрибаси ва маиший турмуш тарзининг ифодаси бўлган мақоллар ўз моҳиятига кўра улкан бадиий кадрият ҳисобланади.

Мақолаларда халқнинг ҳаётга, табиатга, инсон, оила ва жамиятга муносабати, ижтимоий-сиёсий, маънавий –маърифий, ахлоқий, эстетик ва фалсафий қарашлари акс этган. Юсуф Хос Хожиб, Аҳмат Яссавий, Рабғузий, Лутфий, Алишер Навоий, Бобур, Мунис, Огахий, Нодира, Муқимий, Аваз, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Ғофур Ғулом ва ўнлаб ижодкорлар ўз асарларида жуда кўплаб халқ мақолларини келтиришган, умуминсоний ғояларни баён қилишда улардан фойдаланишган.

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғатит турк” асарида 400 га яқин мақола ва маталлар, Гулханийнинг “Зарбулмасал” асари таркибида 300 дан ортиқ мақол бор. Мақоллар кўп асрлик ҳаётий тажрибалар, доимий кундалик кузатишлар ҳулосасини тугал фикр тарзда қатъий қутбийликда ифодалаган.

Халқ мақолларида дўстлик, дўстнинг яхшилигини унутмаслик, меҳр-оқибат ва инсонпарварлик, тўғри сўзлик, эрк ва эрксизлар, шунингдек андишасизлик, ёлғончилик каби салбий иллатлар моҳияти мантиқий таҳлил этилади.

Мақолларда умуминсоний кадриятлар мужассамлашган бўлиб, уларда халқнинг турмуш тарзи, ахлоқодоби, урф-одатлари, маросимлари, анъаналари, орзу-умидлари, эрк ва озодлик йўлидаги мардонавор курашлари, ватанпарварлиги, севги-муҳаббатга садоқати, яққол ифодаланган.

Халқ мақолларида ёш авлодни тарбияси билан, жумладан оооб-ахлоқи билан боғлиқ бўлган мақоллар алоҳида ўринни эгаллайди. Ҳар бир халқ, элат,

жумладан, ўзбек халқи ўзига хос ахлоқ қонун- қоидаларини яратди, инсонийлик идеали ахлоқ қонуниятининг асоси ҳисобланади, инсонга бўлган муносабати “Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин” мақолида ёрқин ифодаланади.

Халқ тасаввурида олим бўлишга нисбатан, ҳақиқий одам бўлиш мушкулдир. Шу сабабли ҳам, қадимдан инсонийлик ёш авлодни гўзал ахлоқли қилиб тарбиялашга асосий мезон, тарбиянинг асоси сифатида ҳозир ҳам давом эттирилмоқда.

“Инсоний”лик ўз таркибига инсоннинг энг яхши ахлоқий хусусиятларини, яъни одамлар ўртасида ўзаро яхши муносабатда бўлишни, ўзаро дўстликни (“Кучли бўлай десанг, дўстлар орттир”), ота- онага садоқатлиликни (“Ота олдидан ўтма, одоб олдидан кетма”), Ватанга ва элга содиқликни: Ватан учун ўлмоқ ҳам шараф. Ватани борнинг, бахти бор. Эл сенга чўзса қўл, Унга доим содиқ бўл. Элга хизмат, олий ҳиммат. . .

Меҳнатсеврликни (“Меҳнат - бахт келтирар, “Меҳнат бойлик”, “Меҳнатинг зийнатинг”), диёнатлиликни (“Дили покнинг иши пок”, “Ҳалол ишла, ҳалол тишла”, “Асл одам ҳеч ўлмас”), одоблиликни (“Одобли бола элга манзур”, “Одобнинг боши тил”, “Салом ҳам фарз, алик ҳам – фарз”) ва бошқа ижобий фазилатларни қамраб олади.

Халқимиз болаларнинг ёшлиқдан шу гўзал фазилатларни эгаллаб олишларига аҳамият бериб келди, халқ ўзи яртаган мақолларида ўзининг ватанга, ўзи туғилиб ўсган жойга бўлган чексиз муҳаббатини ва ёш авлод эгаллаши 51 зарур бўлган фазилталарни ифодалади. Ўзбек халқи сингари бошқа халқлар ҳам ўз ватанида яшашни ҳақиқий бахт деб билди, Ватанни она тимсолида тасаввур этди. Она юртинг омон бўлса, Ранги – рўйинг сомон бўлмас. Она юртинг - олтин бешигинг. Она ернинг тупроғи – она сутидек азиз.

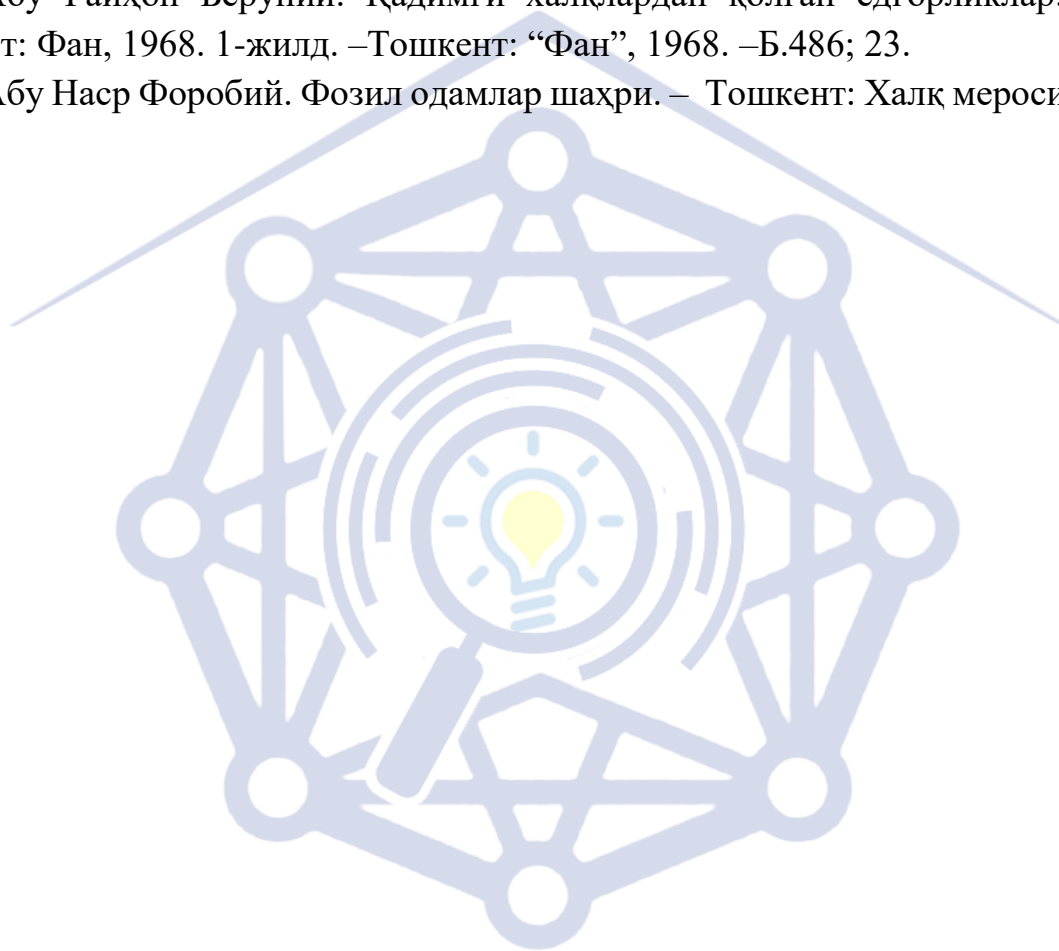
Хулоса қилиб айтганда ёш авлодни ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш жуда мураккаб, масъулиятли иш ҳисобланади. Шунга кўра бу соҳани узоқ замонлардан буён давом этиб келаётган тарихий бир жараён деб ҳисоблаймиз. Бу муаммони ҳал этишда миллий маънавий кадрларимиздан бўлган мақоллар асосий манбаалардан бири десак бўлади. Мақоллардаги ахлоқий тарбияни, бунинг ўзига хос услуб ва йўлларини ўрганиш бошланғич таълим педагогикаси фани олдида турган асосий вазифалардан биридир.

Адабиётлар:

1. Абдурахимова В, Серикбаева Б. Берунийнинг маърифий-маънавий карашлари ва уларнинг ёш авлод таълим-тарбиясидаги роли. Б.51-52
2. Абдурахимова Д, Рахимова Д. Ёш авлод таълим-тарбиясида халқ мақолларининг тарбиявий ахамияти. Б.49-50.
3. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Тошкент: Фан, 1968. 1-жилд. – Тошкент: “Фан”, 1968. – Б.486; 23.
4. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: Халқ мероси, 1993.

Research Science and
Innovation House

